

تاریخ تحلیلی جامعه‌شناسی

دیوان سالاری در ایران

(جلد اول)

علی اکبر فرهنگی

www.ketab.ir

انتشارات علمی و فرهنگی

چاپ نخست

تهران ۱۴۰۲

سرشناسه	فرهنگی، علی اکبر، ۱۳۲۱-
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ تحلیلی جامعه‌شناسی دیوان‌سالاری در ایران / علی اکبر فرهنگی
مشخصات نشر	تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۴۰۲.
مشخصات ظاهری	۳۵۲ ص.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۲۷۷-۱۳۴-۸
یادداشت	چاپ قبلی: نشر صاد، ۱۳۹۹.
یادداشت	کتابنامه: ص. ۳۷۱-۳۷۸
یادداشت	نماینه.
موضوع	بوروکراسی -- ایران
موضوع	بوروکراسی -- ایران -- جنبه‌های اجتماعی
شناسه افزوده	شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
رده‌بندی کنگره	JF ۵۰۱
رده‌بندی دیویی	۳۰۲/۳۵۰۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۹۲۰۲۱۳۰
Bureaucracy -- Iran	
Bureaucracy -- Iran -- Social aspects	
Elmi - Farhangi Publishing Co	

انتشارات علمی و فرهنگی

www.ketab.ir

تاریخ تحلیلی جامعه‌شناسی دیوان‌سالاری در ایران (جلد اول)

نویسنده: علی اکبر فرهنگی

چاپ نخست: ۱۴۰۲

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

حروفچینی و آماده‌سازی: انتشارات علمی و فرهنگی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر علمی و فرهنگی کتنبه

حق چاپ محفوظ است.

اداره مرکزی: تهران، بلوار نلسون ماندلا، تقاطع حقانی (جهان کودک)، خیابان انتشارات علمی و فرهنگی (کمان سابق)، پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ تلفن: ۵۸۴۱۵
 فروشگاه مرکزی (پرنده‌ای): بلوار نلسون ماندلا، بین بلوار گلشهر و ناهید، ابتدای کوچه گلگام، پلاک ۷۲؛ تلفن: ۲۲۰۲۴۱۴۰۰۳
 فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه‌روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۱۶-۶۶۹۶۳۸۱۵ و ۶۶۴۰۰۷۸۶
 فروشگاه دو: خیابان کریمخان زند، بین قائم مقام فراهانی و خردمند، پلاک ۱۳؛ تلفن: ۷-۸۸۲۴۳۸۰۶

elmifarhangi.ir

elmifarhangipub

فهرست مطالب

مقدمه مؤلف هفت

بخش اول: ماهیت جامعه (عصر کشاورزی، پیشاصنعتی و صنعتی)

فصل اول: تمدن‌های بزرگ باستانی ۳

انسان و جامعه: نظریه‌ها ۳

ایران در دوره پرومتئوس ۱۳

ایران عصر کشاورزی - دامداری ۲۵

ویژگی‌های جامعه کشاورزی - دامداری ۳۳

زراعت پیشگی: آثار مستقیم اجتماعی ۴۳

فصل دوم: ورود به دوران صنعتی ۴۷

زمینه‌های گذار ۴۷

نظام صنعتی و نهادهای اجتماعی ۵۹

ویژگی‌های جامعه صنعتی ۷۹

فرو ریختن قواعد حاکم و پدید آمدن قواعد نو ۹۱

بخش دوم: جامعه ایرانی (جامعه‌شناسی، تاریخ و دیوانسالاری در ایران)

فصل سوم: جامعه، محیط زیست طبیعی، اجتماعی - انسانی ایرانی ۱۱۱

۱۱۱	تبادلات خرده‌نظام‌ها
۱۱۳	محیط زیست طبیعی در ایران
۱۲۱	محیط زیست اجتماعی - انسانی ایرانی
۱۲۹	فصل چهارم: ایران در دورهٔ مادی؛ سازمان سیاسی و تشکیلات اداری
۱۳۷	فصل پنجم: ایران در دورهٔ پارسی‌ها (هخامنشی)؛ سازمان سیاسی و تشکیلات اداری
۱۶۱	فصل ششم: ایران در دوره اشکانی؛ سازمان سیاسی و تشکیلات اداری
۱۶۷	فصل هفتم: ایران در دورهٔ ساسانیان؛ ساز و کارهای اجتماعی و نظام دیوان‌سالاری
۱۷۳	نظام اجتماعی و سیاسی عصر ساسانی
۱۸۰	تشکیلات حکومتی و دیوان‌سالاری ساسانی
۱۹۴	تمرکزگرایی و ادارهٔ ایالات در دورهٔ ساسانی
۲۰۳	طبقات بستهٔ اجتماعی
۲۲۳	فصل هشتم: دیوان‌سالاری در اسلام
۲۲۳	الف. اسلام و واپسین روزهای دولت ساسانی
۲۳۶	ب. اسلام؛ ظهور دین و رهبری حضرت محمد(ص)
۲۵۴	نظام حکومت در عصر پیامبر(ص)
۲۵۸	دیوان‌سالاری عرب‌ها در زمان جاهلیت
۲۶۶	حکومت اسلامی و دیوان‌سالاری در زمان خلفای راشدین؛ ابوبکر و عثمان
۲۸۳	خلافت عمر بن خطاب؛ تشکیلات حکومتی و دیوان‌سالاری
۳۰۳	خلافت عثمان بن عفان؛ دیوان‌سالاری و ادارهٔ عمومی
۳۱۵	خلافت علی بن ابی طالب(ع)؛ تشکیلات حکومتی و دیوان‌سالاری

مقدمه مؤلف

دیوان‌سالاری از نهادهای اجتماعی است که به‌سان دیگر نهادها هم بر آن‌ها تأثیر گذارده و هم از آن‌ها تأثیر می‌پذیرد. اگر نگوئیم که یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است؛ بی‌شک نمی‌توانیم بگوئیم که در میان نهادهای اجتماعی کم‌اثرترین آن‌هاست. نهادی است که دیگر نهادها به‌شدت از آن تأثیر می‌پذیرد و در ساختار خود دگرگونی‌های شگرفی را پدید آورده‌اند. با شکل‌گیری هر جامعه و دولتی، دیوان‌سالاری آن نیز پدید آمده است و این دیوان‌سالاری تا اعماق زندگی مردم آن رسوخ کرده و حتی تا قرن‌های بعد، زندگی اجتماعی بازماندگان آنان را تحت تأثیر خود داشته است. دولت‌ها می‌آمدند و می‌رفتند؛ اما دیوان‌ها یا نظام اداری آن‌ها قرن‌های متوالی به قوت خود باقی و برقرار بوده و به کار خویش می‌پرداخته‌اند.

کلمه «دیوان» از واژه «دوان» *dewan* برگرفته شده است که خود به نوشته مرحوم علی‌اکبر دهخدا، هم‌ریشه «دبیر» یا نویسنده است. به‌قول آندراس مرتبط به کلمه آسوری *dap* و کلمه پارسی باستان است که آن نیز از واژه *duppu* اکدی و *dub* سومری به معنی لوحه یا خط مأخوذ است. باید در نظر داشت که «دیوان» کلمه‌ای پهلوی و به معنی اداره به کار می‌رفته است. آن‌طور که آرتور کریستین سن آورده است، کلمه «دیوان» پهلوی بوده و به معنی اداره در نوشته‌ها و گفته‌ها آمده است. در آن ادارات نظم و ترتیبی کامل حکم‌فرما بود و تعداد دیوان‌ها در دوره‌های مختلف متفاوت بوده و با توجه به شرایط حاکم بر جامعه تغییر می‌یافته است. آن‌طور که در نوشته‌ها آمده است، پادشاه چند مهر مختلف داشته است؛ یکی برای دبیرخانه سزی، دیگر برای دبیرخانه سلطنتی، دیگر برای محکمه جنایی، دیگر مخصوص توزیع نشان و اعطای منصب و دیگر متعلق به امور مالی و دخل و خرج کشور. در نوشته‌های بلاذری راجع به طرز کار دیوان‌ها، خاصه در بخش مالی، نکاتی مسطور است.

مثلاً مبلغ پول وصول شده را با صدای بلند در حضور شاه می‌خواندند. استرپوشان سالار، که همان رئیس دیوان مالیات‌ها بود، همه‌ساله صورتی از عایدات، مالیات‌های مختلف و وضع خزانه به حضور شاه عرض می‌نمود و پادشاه آن را مهر می‌کرد.^۱

مورخین ذکر کرده‌اند که وقتی پادشاه فرمانی صادر می‌کرد، دبیر سلطنتی امر مزبور را در حضور شاه انشاء می‌کرد و بعد برای بازرسی دبیر دیگری آن را در دفتر روزانه خود ثبت می‌کرد. او این دفتر روزانه را همراه بازینی و مرتب می‌کرد و سپس آن را به مهر شاه مزین کرده، به گنججور یا خزانه‌دار می‌سپرد. اصل فرمان را به مهر شاه می‌سپرد و آن را مهر کرده، به گنججور مأمور اجرای آن حکم بود. این شخص فرمان را به طرز مطلوب و معمول منشیان ایران درمی‌آورد و اصل آن را نزد دبیر می‌فرستاد و دبیر آن را به شاه تقدیم می‌نمود و سپس با دفتر روزانه خود مطابقت می‌داد. اگر مضمون هر دو یکی بود، آن را در حضور شاه یا محترم‌ترین ندیمان شاه مهر می‌کرد و برای اجرا می‌فرستاد.

عرب‌ها پس از فتح ایران، دیوان را از ایرانیان گرفتند و از آن به‌عنوان فهرست مداخل و مخارج استفاده می‌کردند. نخستین کسی که در اسلام دیوان را تأسیس کرد عمر بود. او رسم ثبت و ضبط دیوان را در دیوان الجند به تقلید از پادشاهان ایران و ظاهراً به صلاح‌دید هرمان برقرار نموده بود. مقارن عهد عمر و مدت‌ها بعد از وی نیز دیوان در بلاد ایران به زبان پهلوی و در بلاد شام به زبان یونانی و در مصر به زبان قبطی و یونانی و به‌هرحال در دست غیر مسلمانان بوده است بعدها با توسعه فتوحات، هم دیوان چند در شهرهای اسلامی مثل کوفه و بصره پدید آمد و هم دیوان خراج. چنان‌که نزد پادشاهان ساسانی و نیز قیصرهای روم رایج بوده، در عهد معاویه این‌ابی سفیان بعضی دیوان‌های دیگر نیز به‌وجود آمدند.

در عهد عبدالملک بن مروان خلیفه اموی دیوان عراق به‌وسیله صالح بن عبدالرحمان، شاگرد زادن فرخ‌بن پیروز، به عربی درآمده است. در عهد عباسیان دیوان رسائل یا انشاء اهمیت یافته دیوان‌های متعددی به‌وجود آمد. در عهد سامانیان، تشکیلات دیوان تحت نظر وزیر و خواجه بزرگ، و شامل دیوان رسائل یا دیوان انشاء، دیوان استیفاء، دیوان اشرافه، دیوان قضا بود. این تأسیسات بوروکراتیک را ابو عبدالله جیهانی از روی تأسیسات مشابه سایر ممالک درست کرده بود. بعد از سامانیان نیز نزد پادشاهان غزنوی و سلجوقیان و خوارزمشاهیان هم کم‌وبیش ادامه یافت. آداب و رسوم و قواعد و مقررات دیوان‌ها تا عهد مغولان بیش‌وکم محفوظ ماند.

۱. خسرو دوم یا خسرو پرویز — که از بوی اوراق پوستی نفرت داشت — امر فرمود صورت حساب‌ها را که آن زمان از چین می‌آمد به زعفران و گلاب آغشته کنند و بنویسند.